

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ-KREDİT SEKTORUNUN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İxtisas: 5301.01-“Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi”

Elm sahəsi: 53 - İqtisad elmləri

İddiaçı: **Şadiyyə Mail qızı Amanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin “İqtisadiyyat” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Süleyman Mehrəli oğlu Qasımov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Elnur Məhəmməd oğlu Sadiqov

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Elşən Əli oğlu İbrahimov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Sevinc Azad qızı Zamanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

imza

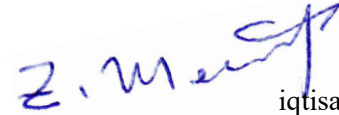
iqtisad elmləri doktoru, professor
Yaşar Atakişi oğlu Kəlbiyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

imza

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Suqra İnqilab qızı Hübətova

Elmi seminarın sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Zahid Fərrux oğlu Məmmədov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı və öyrənilmə səviyyəsi. Qlobal inkişaf meyilləri iqtisadi sistemlərin inkişaf modellərini sürətlə dəyişməkdədir. İqtisadi inkişaf və artıma yönəlmiş siyasətlər son on illiklərdə artıq ciddi problemlər və böhranların baş verməsi üçün şəraitləri də artırır. Xüsusilə son maliyyə böhranları, qlobal pandemiya, hərbi münaqişələr və s. dünya iqtisadiyyatı ilə yanaşı, ölkələrin maliyyə-kredit sektorlarına və bazarlarına ciddi mənfi təsirlər göstərmişdir. Əsaslandırılmış proqnozlara, metodoloji əsaslara bir o qədər də söykənməyən qlobal inkişaf meyilləri maliyyə-kredit sektorunun inkişafında heç də müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxarmır. Bütün bu kimi amillərin nəticəsidir ki, artıq son on ildə aparıcı və əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr öz maliyyə-kredit sektorlarının sağlamlaşdırılması, maliyyə bazarlarının dayanıqlı inkişafı ilə bağlı ciddi tədbirlər həyata keçirməkdədir. Həmçinin, “Covid – 19” pandemiyasının neqativ təsirləri də maliyyə-kredit sektorunda ciddi islahatların keçirilmə zərurətini daha da qabartmışdır.

Qeyd edilən bu və digər amillər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında da maliyyə-kredit sektorunun inkişafına diqqət artırılmaqdadır. Ölkənin maliyyə-kredit sektorunun inkişafında artıq yalnız sabit və davamlı inkişaf meyilləri müşahidə edilmir. Bu sektorun müasir beynəlxalq təcrübəyə uyğun təşkili, beynəlxalq inteqrasiyaya açılması, yeni alətlərin, ödəniş vasitələrinin, xidmətlərin geniş tətbiqi məsələləri getdikcə daha çox önə çəkilir. Digər tərəfdən, rəqəmsal xidmətlərin, maliyyə texnologiyalarının tətbiqinə, əhalinin və istehlakçıların maliyyə savadlılığının artırılmasına və digər bu kimi məqamlara da xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Bütün bu kimi məqamlar “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”, “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, “Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası 2021-2023” və digər konseptual sənədlərdə özünü aydın şəkildə büruzə verir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə-kredit sektorunun inkişafında son on ildə nəzərə çarpacaq irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur. Bu sahədə zəruri normativ-hüquqi baza yaradılmış, bazar infrastuktunun

təkmilləşdirilməsi prosesləri davam etdirilmiş, maliyyə-kredit sektorunun göstəricilərində artım meyilləri baş vermişdir. Lakin, 2015-ci ildən etibarən bu sektorda bir çox ciddi problemlər də özünü göstərmişdir. Nəticə etibarlı ilə istər bank sektoru, istərsə də ümumillikdə maliyyə bazarında bir çox sahələrdə geriləmə meyilləri baş vermişdir. Ölkənin maliyyə-kredit sektorunda maliyyə dayanıqlılığının kifayət qədər olmaması, müasir xidmətlərin və rəqəmsal ödənişlərin geniş çeşidinin təqdim olunmaması, istehlakçı məmunluğunun təmin edilməməsi və digər mühüm problemlər qalmaqdadır. Qeyd edilən bütün bu kimi amillər maliyyə-kredit sektoru sahəsində müasir çağırışlarla uzlaşan və ölkədə qəbul olunan proqram və strateji yol xəritələrindən irəli gələn müddəalar da əsas götürülməklə daha geniş tədqiqatların aparılmasını aktuallaşdırır.

Maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətinin nəzəri konseptual əsaslarının tədqiqi ilə bağlı xarici iqtisadçılardan A.Smit, D.Rikardo, Q.Makleod, C.Keyns, İ.Şumpeter, P.Samuelson, L.Lerner, S.Harris, E.Hansen, M.Fridman, R. Kouz, R.Miller və digərlərinin tədqiqatları öz əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir. Bu tədqiqatlarda müvafiq nəzəri əsasların dövrü mərhələləri və tələblərindən irəli gələn baxışlar əsas diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu sahədə MDB məkanı iqtisadçılarından Q.N.Beloqlazova, V.V.Bulatov, V.A.Borovkova, O.V.Verşinina, E.P.Jarkovskaya, Q.M.Kolpakova, O.İ.Lavruşin, B.B.Rubçov, S.F.Fedulova, L.V.Fedosenko, İ.N.Yudina, R.K.Şenin və digərlərinin tədqiqatları da öz əhəmiyyətliyi ilə fərqlənir. Müvafiq tədqiqatlarda əsasən maliyyə-kredit sektorunun, maliyyə bazarlarının müasir inkişaf problemləri, bank sektorunun təşkili və tənzimlənməsi kimi vacib məsələlər daha çox son dövrün müstəvisində araşdırılır. Azərbaycanlı iqtisadçılardan Ə.Ə.Ələkbərov, Z.F.Məmmədov, E.M.Sadıqov, S.M.Məmmədov, M.M.Bağirov, B.X.Ataşov, N.H.Əhmədov, N.N. Xudiyev, F.Ə.Qənbərov, Y.Ə.Məmmədov, F.F.Mürşüdlü, M.F.Əliyev və digərlərinin tədqiqatlarında maliyyə bazarları və bank-kredit sektoru üzrə apardıqları tədqiqatlar da öz əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Həmin tədqiqatlarda ölkədə maliyyə-bank sektorunun və maliyyə bazarlarının inkişaf problemləri ilə bağlı bir çox mühüm məsələlərə toxunulmuşdur.

Bu alimlərin tədqiqatlarının əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək istərdik ki, son dövrlərdə maliyyə-kredit sektorunda baş verən köklü

dəyişikliklər, inkişaf meyilləri nəzərə alınmaqla bu sahədə yeni tədqiqatların aparılması zərurətini meydana çıxarmışdır. Belə ki, müasir bank modelinin yaradılması, maliyyə bazarlarının perspektiv inkişaf istiqamətlərinin yeni çağırışlara uyğun qurulması, rəqəmsal xidmətlərin bu sahədə tətbiqi, göstərilən xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi, istehlakçıların və əhəlinin maliyyə savdınlığının artırılması, müasir maliyyə texnologiyalarının tətbiqi aspektlərini özündə əks etdirən araşdırmaların aparılması vacibdir. Məhz bu kimi amillər dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi zamanı əsas aktual tədqiqat istiqamətləri kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın obyekti ölkənin maliyyə və bank sektoru, bu sektorun fəaliyyət xüsusiyyətləri və mexanizmləridir, **predmeti** maliyyə-kredit sektorunun inkişafı prosesində meydana çıxan iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Dissertasiya işinin məqsədi maliyyə-kredit sektoru və bank sisteminin təşkili və inkişafında nəzəri əsasların tədqiqi və müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında ölkədə maliyyə-kredit sektorunun inkişaf perspektivlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** müəyyən edilmişdir:

- maliyyə-kredit sektoru və bank sisteminin inkişafı məsələlərinə müxtəlif nəzəri yanaşmaların tədqiqi;

- bank sektorunun inkişaf mərhələləri və xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

- maliyyə-kredit sektorunun formalaşması və inkişafı sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi;

- Maliyyə-kredit sektorunun inkişaf dinamikasını təhlil etmək;

- Ölkədə maliyyə -kredit sektorunun fəaliyyətinin ekonometrik təhlilini aparmaq;

- Azərbaycanda bank sektorunun rəqəmsal xidmətlərinin təşkili və inkişafını təhlil etmək;

- Azərbaycanda maliyyə və bank sektorunun inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək;

- Azərbaycanın maliyyə-kredit sektorununun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq;

- Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində səmərəliliyin artırılması yollarını aşkarlamaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin hazırlanmasında əsasən

təhlil-sintez, statistik, analitik, müqayisəli və retrospektiv, empirik, ekonometrik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankın hesabatları, beynəlxalq maliyyə institutların rəsmi məlumatları təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Maliyyə-kredit sektoru və bank sisteminin inkişafı məsələlərində nəzəri əsasların sistemləşdirilməsi əsasında konseptual ümumiləşdirilməsi və sosial-yönümlü yeni inkişaf konsepsiyasının hazırlanması zəruriliyinin əsaslandırılması;
- Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif ölkələrin maliyyə-kredit sektorunun formalaşma xüsusiyyətləri, inkişaf meyilləri üzə çıxarılması və bank sektorunun fəaliyyətinin müasir inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkarlanması;
- Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun inkişaf dinamikasının müqayisəli təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmaqla bu sektorda əsas problemlərin üzə çıxarılması;
- Ölkənin maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsinin, eləcə də onlarla ölkə əhalisinin gəlirləri və ÜDM arasındakı əlaqənin korrelyasiya-reqressiya asılılığını üzə çıxaran təhlil əsasında proqnoz-ekonometrik modellərin qurulması;
- Azərbaycanda maliyyə -kredit sektorunun prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması;
- Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun səmərəli fəaliyyətinin təşkilində maliyyə inklüzivliyinin və əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması üzrə təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması;

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- maliyyə-kredit sektoru və bank sisteminin inkişafında nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi əsasında konseptual ümumiləşdirilməsi aparılaraq, maliyyə -kredit sektorunun hazırkı dövrdə sosial-yönümlü yeni inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə-kredit sektorunun formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır;

- maliyyə-kredit sektorunun inkişaf dinamikasının təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında onun müasir inkişaf tendensiyaları müəyyən edilmişdir;

- Azərbaycanın maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin ekonometrik təhlili əsasında onun inkişafının proqnoz modelləri qurulmuşdur;

- Azərbaycanda maliyyə və bank sektorunun inkişafının müəyyən edilmiş prioritet istiqamətləri üzrə təklif və tövsiyələr verilmişdir;

- Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun səmərəli fəaliyyətinin təşkilində maliyyə inklüzivliyinin və əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması üzrə təklif və tövsiyələr verilmişdir;

Dissertasiya işinin nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

Dissertasiya işinin nəticələri ölkədə maliyyə-kredit sektorunun müasir tələblərə uyğun təşkili və inkişafının təmin edilməsinin elmi-praktiki əsaslarını müəyyən etməyə geniş imkanlar yaradır. Tədqiqat işinin nəticələri ölkədə maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, bu sahədə maliyyə innovasiyalarının geniş tətbiqi, əhalinin və istehlakçıların maliyyə savadlılığının artırılması və maliyyə sektorunun müasir tələblər baxımından inkişafına təsir edə biləcək mühüm müddəaları özündə əks etdirir. Tədqiqatın material və nəticələrindən maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı normativ-hüquqi və metodoloji sənədlərin hazırlanmasında, bu sahənin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması üzrə tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin nəticələri ilə bağlı beynəlxalq və respublika konfranslarında məruzələr edilərək 10 elmi məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Turizm və Menecement Universitetinin “İqtisadiyyat” kafedrası.

Dissertasiya işinin məntiqi və struktur əsasları. Dissertasiya işinin məntiqi və struktur əsasları. Dissertasiyanın məntiqi əsasları tədqiqatın predmetinə, obyektinə, məqsəd və vəzifələrinə görə müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işinin struktur tərkibi girişdən (11423 işarə), üç fəsildən (I fəslə 81082 işarə, II fəslə 48029 işarə, III fəslə 84365 işarə) ibarət olmaqla, dissertasiya işi ümumilikdə 247499 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işi 163 səhifədən ibarət olmaqla, işin məntiqinə və mahiyyətinə görə 4 şəkil, 5 cədvəl, 4 sxem, 18 diaqram və 15 qrafik tərtib edilmişdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN MÜNDƏRİCATI

Giriş

I Fəsil. Maliyyə-kredit süektoru və bank sisteminin təşkili və inkişafında nəzəri-yanaşmalar və təcrübələr

- 1.1. Maliyyə sektoru və bank-kredit sisteminin inkişafı məsələlərinə nəzəri yanaşmalar
- 1.2. Bank sektorunun inkişafı mərhələləri və xüsusiyyətləri
- 1.3. Maliyyə-kredit sektorunun formalaşması və inkişafı sahəsində beynəlxalq təcrübə

II Fəsil. Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

- 2.1. Azərbaycanda maliyyə-bank sektorunun inkişaf dinamikasının təhlili
- 2.2. Ölkədə maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətinin ekonometrik təhlili
- 2.3. Azərbaycan maliyyə-bank sektorunda rəqəmsal xidmətlərin təşkili və inkişafı;

III Fəsil. Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 3.1. Ölkədə maliyyə və bank sektorunun inkişafının prioritet istiqamətləri
- 3.2. Azərbaycanın maliyyə-kredit sektorunda innovativ maliyyə texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri
- 3.3. Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətinin səmərəli təşkili

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

MÜDAFİƏYƏ ÇIXARILAN ƏSAS MÜDDƏALAR

1. Maliyyə-kredit sektoru və bank sisteminin inkişaf məsələlərində nəzəri əsasların sistemləşdirilməsi əsasında konseptual ümumiləşdirilməsi və sosial-yönümlü yeni inkişaf konsepsiyasının hazırlanması zəruriliyinin əsaslandırılması;

Qeyd edilmişdir ki, fərqli bank-kredit nəzəriyyələri müxtəlif inkişaf dövrlərində baş verən proseslərin nəticəsində meydana çıxmışdır. Maliyyə-kredit konsepsiyası mahiyyət baxımından müxtəlif yönümlüylüyü ilə fərqlənərək hər bir tarixi inkişaf mərhələsinin tələblərindən irəli gələn nəzəriyyələr ilə diqqəti cəlb edir. Lakin, hazırda dünyada maliyyə və bank sahəsində tez-tez baş verən böhranlar artıq maliyyə-kredit sisteminin yeni şəraitə uyğun fəaliyyətinin konseptual əsaslarının və metodoloji bazasının işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bu prosesdə bank-kredit institutlarının, maliyyə təşkilatlarının sosial-ictimai əhəmiyyətini artıran məqamlar üstünlük təşkil etməlidir.

İstər iqtisadi, istərsə də hüquqi elmi mənbələrdə bank-kredit təşkilatlarının fəaliyyəti, onların əməliyyatlarının həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri kredit münasibətlərinin konseptual əsaslarında öz əksini tapır. Bank-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir, mənfəət əldə etmək olan hüquqi şəxs kimi daha çox səciyyələndirilir. Lakin, hazırda bank-kredit təşkilatları yalnız öz mənfəətlərini güdürək hərəkət etsələr, maliyyə şəraitinin pisləşdiyi bir dövrdə borclanma prosesinə cəlb edilmiş genişmiqyaslı əhali kütləsinin maraqları azacıq da olsun təmin olunmaz və cəmiyyətdə səmərəli ödəmə qabiliyyətli tələbin məhdudlaşması baş verər. Bu baxımdan, dövlət, bank-kredit institutları və onların müştəriləri olan cəmiyyət üzvləri arasında maraqların optimal şəkildə uzlaşdırılması məsələsi daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu aspektdən dissertasiya işində maliyyə-kredit sektorunun hazırki dövrdə sosial-yönümlü yeni inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanmasının zəruriliyi əsaslandırılır. Belə ki, bank-kredit təşkilatları istər makro, istərsə də mikro səviyyədə sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə geniş təsir imkanlarına malikdirlər.

Belə nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək iqtisadi və hüquqi nəzəri-konseptual yanaşmaların təhlili əsasında dissertasiyada belə bir müddəa irəli sürülür ki, bankların fəaliyyəti yalnız kredit, depozit və s. əməliyyatları kimi dəyərləndirilə bilməz və bu əməliyyatların nəticələrinin cəmiyyətin maddi rifah halına ciddi təsir effekti olduğundan həm də bu

fəaliyyət mühüm sosial-iqtisadi və ictimai əhəmiyyətə malikdir.

2. Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif ölkələrin maliyyə-kredit sektorunun formalaşma xüsusiyyətləri, inkişaf meyilləri üzə çıxarılması və bank sektorunun fəaliyyətinin müasir inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkarlanması;

ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Yaponiya, Avropa İttifaqı Ölkələri, Çin, MDB kimi ölkələrin maliyyə-kredit sisteminin təhlili aparılaraq müəyyən edilmişdir ki, beynəlxalq standartlar və dünyaya inteqrasiya bank sistemlərinin qarşılıqlı təsirini asanlaşdırsa da, onların inkişafı arasında dərin fərqlər qalmaqdadır. Belə vəziyyət həm də bank sistemlərini mənfi fəsadlardan və böhran hadisələrinin təsirindən qorumur. Bank xidmətləri bazarı lokal dövlət tənzimləmə və milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərindən də asılıdır.

Kredit qoyuluşları sahəsindəki son dövrlərdə baş verən inkişaf meyilləri burada bəzi dəyişikliklərin meydana çıxması barədə belə nəticələrə gəlməyə imkan verir ki:

- dünyada baş verən qlobal meyillərin və son maliyyə böhranlarının təsirlərinin hələ kifayət qədər ötürmədiyi bir şəraitdə Avropa bank və kredit təşkilatları MDB və o cümlədən də Azərbaycan Respublikası ilə müqayisədə iqtisadiyyatın maliyyə və kreditləşməsində öz fəallığını saxlamaqdadır;

- bank və kredit təşkilatları istehlak kreditlərindən- ev təsərrüfatlarının və insanların iqtisadi və intellektual (elm, təhsil) fəaliyyət sahələri ilə bağlı maliyyələşməsinə meyillidirlər;

- Avropa İttifaqında real sektorun və innovativ inkişaf sahələrinin maliyyələşdirilməsində bank və digər kredit təşkilatları fəal mövqedən çıxış etməkdədir.

Qlobal maliyyə sabitliyi ilə bağlı hesabatlar göstərir ki, dünya iqtisadiyyatı, o cümlədən də maliyyə-bank sektoru 2020-ci ilin əvvəlindən başlayaraq COVID-19 pandemiyasının təsiri nəticəsində ciddi zərbə alıb. Mövcud böhranın daha da kəskinləşməsi dünya maliyyə sabitliyinə təsir göstərə bilər. Əksər ölkələrin bank sistemi həm özlərinin, həm də dünya maliyyə sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi və iqtisadiyyatların qorunub saxlanması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirməkdədir. Müvafiq tədbirlərə daha çox aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- Faiz dərəcələrinin azaldılması hesabına pul-kredit siyasətinin

əhəmiyyətli liberallaşdırılması. Mərkəzi banklar maliyyə sisteminə əlavə likvidlik verməkdədir və bu açıq bazarda əməliyyatlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir;

- Mərkəzi banklar maliyyə böhranı zamanı istifadə olunan proqramların fəaliyyətini bərpa etməklə, korporativ istiqrazlar kimi daha riskli aktivlərin alınması üçün bir sıra yeni genişmiqyaslı proqramları işə salmaqdadırlar;
- Maliyyə sektorunun cari vəziyyəti və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının tövsiyələri nəzərə alınmaqla mərkəzi banklar tərəfindən maliyyə xidmətlərində fasiləsizliyin təmin edilməsi məqsədilə requlyativ güzəştlər nəzərdə tutulmuş, istehlakçıların dəstəklənməsi və ödəniş qabiliyyətinin qorunub saxlanması, maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının asanlaşdırılması üzrə geniş tədbirlər planı həyata keçirilməkdədir.

Dünyanın bir çox yerlərində hərbi münaqişələrin tezliyinin və miqyasının artması, məsələn, Rusiya Federasiyası və bəzi MDB ölkələrinə qarşı dünya maliyyə bazarında genişmiqyaslı sanksiyaların tətbiqi, beynəlxalq ödəniş sistemlərindən kənarlaşdırılması, eləcə də COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar daha sərt və uzunmüddətli məhdudlaşdırma tədbirlərinin, dünya maliyyə sisteminin daha da sıxlaşmasına səbəb ola biləcək proqramların həyata keçirilməsini gündəmə gətirməkdədir. Bütün bu kimi durumun fəsadları daha dərin və uzunmüddətli iqtisadi tənəzzülə çevriləcəyi təqdirdə sərtləşdirilmə tədbirlərinin gücləndirilməsi tələb oluna bilər. Şərtlərin bu cür sərtləşdirilməsi, öz növbəsində, son illər faiz dərəcələrinin aşağı olduğu bir şəraitdə yığılıb qalmış maliyyə zəifliyi amillərini artırma bilər.

Hazırda qlobal inkişaf mühiti və sürətlə dəyişən biznes şəraitində banklar üçün öz liderliyini qoruyub saxlamaq zərurəti artmaqdadır. Xüsusilə də belə durum son iyirmi ildə daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Məhz bu baxımdan müasir bank sistemində rəqabət meyilləri yüksəlməkdədir. Bu amil borc və kredit vəsaitləri bazarında yeni məhsul və xidmət çeşidlərinin həm keyfiyyətini, həm də həcmi genişləndirməyi şərtləndirir. Mövcud təcrübədən çıxış edərək belə bir nəzər nöqtəsini irəli sürmək məqsədəuyğundur: bankların çevik əməliyyat quruluşu ilə daha strateji yönümlü və texnoloji olaraq inkişaf etmiş maliyyə qurumlarına çevirmə prosesinin sürətləndirilməsinə xüsusi zərurət yaranmışdır. Artıq

bir çox ixtisaslaşmış maliyyə-kredit institutları ciddi çətinliklərlə üzləşirlər və bu sektorda müvafiq problemlərin həlli prosesində fikrimizcə, bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin əsasında bu prinsiplər dayanmalıdır:

- Tənzimləyicilərin kompleks və ziddiyyətli tələblərinin aradan qaldırılması;
- İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsi;
- Bank-biznes münasibət və əməkdaşlıq modelinin təkmilləşdirilməsi;
- Artmaqda olan rəqabət mühitində müştərilərin tələb və gözləntilərinə uyğun fəaliyyətin təşkili.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən inkişaf prosesləri maliyyə-kredit sektorunun dayanıqlı və davamlı inkişafında prudensial tənzimləmə və nəzarət məsələlərinə baxışlarını dəyişməkdədir. Belə ki, bu sahədə tənzimləmə və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi bir tərəfdən maliyyə sabitliyinin güclənməsini və sistem risklərinin azaldılmasını təmin edir; digər tərəfdən isə, məqsədəuyğun inkişafı təmin edən amillərdən hesab oluna bilər.

3. Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun inkişaf dinamikasının müqayisəli təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmaqla bu sektorda əsas problemlərin üzə çıxarılması;

Bu baxımdan dissertasiya işində qeyd olunur ki, son on ildə makroiqtisadi göstəricilərdə nəzərə çarpacaq dəyişikliklər müşahidə olunur. Məsələn, ümumi daxili məhsulun (qeyri-neft ÜDM-də daxil olmaqla), əhalinin gəlirlərinin, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmində və digər göstəricilərin artması kimi vacib amilləri bu baxımdan qeyd etmək mümkündür. Ən əhəmiyyətli məqamlardan biri də onunla bağlıdır ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı həm də maliyyə-kredit sektorunda baş verən dəyişikliklərlə birgə təzahür etməkdədir. Qeyd olunan baxışları real vəziyyətlə də paralel qiymətləndirmək məqsədəuyğun olar. Belə ki, yalnız son beş ildə dünya iqtisadiyyatında və maliyyə-kredit sektorunda baş verən bir sıra fərqli inkişaf meyillərinə baxmayaraq Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 1,4 dəfə, əhalinin gəlirləri 1,4 dəfə, əhalinin banklardakı əmanətlərinin həcmi 1,2 dəfə, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 1,2 dəfə artmışdır. Eyni zamanda, ölkə üzrə kredit qoyuluşlarının

səviyyəsi bu dövr ərzində 1,3 dəfə azalması ilə müşahidə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi və bazarları öz inkişaf səviyyəsində 2015-ci ildən başlayaraq bir sıra ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Belə ki, neft gəlirlərinin azalması, yaranan xarici iqtisadi şoklar və manatın devalvasiyası bu problemin əsas yaranma səbəbi olmuşdur. Nəticə olaraq, bu bir sıra sahələrdə olduğu kimi maliyyə sektorunda da risklər artmış, onların göstəriciləri kəskin aşağı düşmüşdür. Belə vəziyyət həm bank sektoru, həm də maliyyə bazarının fəaliyyətində daha aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Belə ki, bank sektoru ciddi maliyyə-kapital itkiləri ilə üzləşərək, həm də bank sektorunun qiymətli kağızlarının fond bazarına çıxarılma səviyyəsinin azalma meylli ilə də nəticələnmişdir.

Lakin, bütün bu kimi problemlərə baxmayaraq maliyyə-kredit sektorunun inkişaf səviyyəsi kəskin şəkildə zəifləməmişdir. Belə ki, ölkədə adambaşına düşən kreditlərin həcmi 2014-cü il ilə müqayisədə 2019-cu ildə 30% azalsa da, adambaşına düşən bank əmanətlərinin həcmi 20% artması ilə nəzərə çarpmışdır.

Maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmində son 10 ili müqayisə etdikdə artım meylləri müşahidə olunmaqdadır. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında maliyyə-kredit sektoru dövlət maliyyə mənbələrindən daha çox istifadəsi ilə də diqqəti cəlb edir. Lakin, bütün bu kimi məqamlara baxmayaraq bu təşkilatların kredit qoyuluşları hələ ki, ÜDM və qeyri-neft ÜDM ilə müqayisədə yüksək hesab oluna bilməz. Göstərmək lazımdır ki, 2010-cu ildə ÜDM-də maliyyə-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının xüsusi çəkisi 21%, qeyri-neft ÜDM-də 46% təşkil etdiyi halda, 2019-cu ildə bu göstərici kifayət qədər azalması ilə nəzərə çarpmışdır (ÜDM-də 19%, qeyri-neft ÜDM-də 34%).

Müasir təcrübədə və əksər ölkələrdə bank-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi ÜDM-in 50%-dən çoxunu təşkil etməsi ilə özünü göstərməkdədir. Azərbaycan bank sektorunun aktivləri 2020-ci ildə 32,1 milyard manat təşkil etməsi ilə nəzərə çarpmışdır. Ölkə banklarının aktivləri baxımından bütün bankların vəziyyətini də eyni baxımdan qəbul etmək olmaz. Belə ki, bank aktivlərinin 50%-i üç bankın: Paşa Bank, Kapital Bank və Beynəlxalq Bankın payına düşməkdədir.

Azərbaycan bank sektorunun ümumi aktivlərinin həcmi 2019-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə 6,4% azalmışdır. Belə azalma həm də

Azərbaycanla yanaşı əksər dünya ölkələrinə də xasdır. Rəsmi statistik mənbələrə əsaslanaraq, əslində mövcud azalma gözləniləndən daha azdır. Baş verən pandemiyanın fonunda bank əmanətlərinin axını müşahidə edilir ki, bu da maliyyə qurumlarının balanslarının passiv əməliyyatlarının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Əmanətlərin götürülməsi səbəbindən bu məqsədlər üçün maliyyə resursları azalmışdır. Təbii ki, belə böhran və qeyri-sabit dövrdə kredit almaq sadəcə riskli hesab olunur. Mövcud vəziyyət bank əməliyyatlarının məhdudlaşmasına, aktiv və passivlərin strukturunun zəifləməsinə təsir etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bank sahəsində real vəziyyət hələ də tam aydın deyildir.

Bankların son on ildə sayında azalma meyili onların müəyyən olunmuş kapital tələblərinə daha çox cavab verməməsi ilə bağlı olmuşdur. Həmçinin, ölkədə bank sisteminin dayanıqlılığının artırılması bankların sayının hər il azalması, özəl bankların konsolidasiyası ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank özəl bankların kapitalının minimum həcmi üzrə, əvvəlcə 10 milyon manat, daha sonra isə 5 dəfə artırılmış 50 milyon manata qədər nizamnamə kapitalının olması tələblərini irəli sürmüşdür. Dar bir bazar fonunda bank məhsullarının həddindən artıq təklifi – müştərilərin məhdud sayda olması bank xidmətlərinin dəyərini artırmaqla yanaşı, həm də onların aktivlərin keyfiyyəti ilə bağlı problemlər yaratmışdır. Kapital qoyuluşları ilə bağlı bankların öz mənbələri üzrə kreditləşməsinin səviyyəsi son dərəcə aşağıdır və sənaye müəssisələrinin investisiya strukturunda onların payı 5%-i keçmir. Həmçinin, bank xidmət bazarının nəzarət sisteminin qeyri-səmərəliliyi kimi amillər də bu prosesə öz təsirlərini göstərmişdir. Müvafiq dövrdə fəaliyyət göstərən bankların ümumi kapitallarının həcmində artım diqqəti cəlb etmişdir. Belə ki, 2010-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə bu təşkilatlara məxsus kapital ehtiyatlarının həcmi 2,1 dəfə artmaqla 4,7 milyard manat səviyyəsində olmuşdur. Ölkə banklarının kapitallaşma səviyyəsi ÜDM-in 6%-ini təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə olduqca aşağı səviyyədədir.

Respublikanın banklarının maliyyə nəticələrinə diqqət yetirdikdə son on ildə müsbət nəticələri ilə nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, 2010-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə bankların mənfəəti 3,4 dəfə artmaqla 567,8 milyon manat təşkil etmişdir. Bu təşkilatların mənfəətinin artmasında

əsasən onların kredit, depozit əməliyyatları və bununla bağlı komissiyon haqları üzrə gəlirləri daha çox rol oynamışdır. Bankların digər xidmətlər üzrə gəlirləri hələ ki, öz üstün mövqeyi ilə seçilmir.

Bankların kredit portfelinin strukturunu da eyni baxımdan qiymətləndirmək mümkün deyil. Belə ki, bu strukturda biznes kreditlərinin xüsusi çəkisi son dövrlərdə daha üstünlüyü ilə müşahidə edilməkdədir. 2010-cı illə müqayisədə 2020-ci ildə biznes kreditlərinin həcmi 1,7 dəfə artması ilə diqqəti cəlb edir. Biznes kreditlərinin belə artımında bankların dövlət proqramlarının maliyyələşməsində yaxından iştirakı da önəmli rol oynayır. Bankların kredit portfelində sonrakı üstün payı ilə istehlak kreditləri çıxış edir. Müqayisə olunan dövr ərzində bu kreditlərin həcmində ciddi azalma baş verməmişdir. Bu təşkilatların ipoteka kreditləşməsinin həcmi hələ ki, öz yüksək payı ilə müşahidə olunmur. Göstərmək lazımdır ki, istehlak və ipoteka kreditləşməsində bankların öz daxili imkanları hesabına maliyyələşmə daha üstün mövqeyi ilə fərqlənir.

“Covid 19”-un təsirləri bank sektorunun bir sıra göstəricilərində aydın hiss olunmaqdadır. Belə ki, 2019-cı illə müqayisədə 2020-ci ildə bankların kredit portfeli 5%, depozit portfeli 2,8%, bank öhdəlikləri 2,8%, əhalinin əmanətləri isə 5,4% azalmışdır. Müqayisə olunan müddət ərzində həmçinin bankların faiz gəlirləri 0,1%, qeyri-faiz gəlirləri 7,1%, əməliyyat mənfəəti 5,3% azalması ilə nəzərə çarpmışdır. Azərbaycanın bank-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata və digər sahələrə yönəltdiyi kredit qoyuluşlarında nəzərə çarpacaq fərqlər özünü göstərməkdədir.

Təhlillər deməyə əsas verir ki, ölkənin kredit bazarı hələ ki, müasir tələblərə uyğun şəkildə inkişaf etmir. Belə ki, bank-kredit təşkilatlarının əsas bazarı istehlak kreditləri üzərində formalaşmaqdadır. İqtisadiyyatın digər sahələrinin kreditləşməsində banklar ciddi fəallıq göstərmirlər. Digər tərəfdən, bank xidmətləri bu bazarda öz geniş çeşidliliyi ilə də çıxış etmir. Bütün bu kimi hallar isə müasir bank xidmətlərinin, xüsusi ilə də rəqəmsal xidmətlərin inkişafını ləngitməkdədir. Belə vəziyyət həm də ölkə banklarının iqtisadiyyat sahəsindəki iştirak fəallığını azaldır. Dövlətin subsidiyalama və kreditlərin qismən təminatına dəstək proqramının geniş müstəvidə həyata keçirməsi yaranmış vəziyyətin sabitləşdirilməsinə təsir edə bilər. Belə yanaşma (dəstək mexanizmləri, qarışıq maliyyələşmə və s.) həm də mahiyyət etibarilə risklərin bölünməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycanın bank sistemində vəziyyətin tədricən yaxşılaşmasına baxmayaraq, o, qeyri-sabit olaraq qalır: dollarlaşma, qeyri-hedcinq edilmiş valyuta mövqeləri və işlək olmayan kreditlər hələ də yüksək səviyyədə olması ilə müşahidə olunur. Dünya iqtisadiyyatında baş verməkdə olan dəyişkənlik halları və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı kimi amillər qlobal maliyyə-kredit sektorunda yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb olmaqdadır. Bu cür inkişaf meyilləri müvafiq sahələrdə islahatların dərinləşdirilməsini gündəmə gətirməkdədir:

- Prudensial tənzimləmə və nəzarətin gücləndirilməsi;
- Maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması;
- Alternativ bankçılığın genişləndirilməsi;
- Maliyyə institutlarının əməliyyat modellərinin dəyişdirilməsi;

4. Ölkənin maliyyə-kredit sektorunun fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsinin, eləcə də onlarla ölkə əhalisinin gəlirləri və ÜDM arasındakı əlaqənin korrelyasiya-reqressiya asılılığını üzə çıxaran təhlil əsasında proqnoz-ekonometrik modellərin qurulması;

İqtisadiyyatda kreditləşmə prosesinə və kredit qoyuluşlarına təsir edən amillərin təhlilinin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, maliyyə-kredit sahəsində hər hansı bir proqnozların verilməsi bu amillərin təsir effektinin qiymətləndirilməsindən çox asılıdır. Bu məqsədlə, dissertasiya işində cəmi kredit qoyuluşlarının ona təsir edən amillərdən asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Cəmi kredit qoyuluşlarının onlara təsir edən amillərdən asılılığını xarakterizə edən (1) reqressiya tənliyi aşağıdakı şəkildə müəyyən edilmişdir:

$$\text{LOG(CKQ)} = C(1) + C(2)*\text{LOG(CD)} + C(3)*\text{MNEM} + C(4)*\text{MREM} \quad (1)$$

Burada: LOG(CKQ)-Cəmi kredit qoyuluşlarının natural loqarifmi;
 LOG(CD)-cəmi depozitlərin natural loqarifmi;
 MNEM-Manatın nominal effektiv məzənnəsi;
 MREM-Manatın real effektiv məzənnəsini ifadə edir.

Cədvəl 1.

**Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun inkişafına təsir edən
iqtisadi göstəricilərin dinamikası ¹**

	ÜDM (mln. manat)	Əhalinin nominal gəlirləri (mln. manat)	Cəmi kredit qoyuluşları (mln. manat)	Vaxtı keçmiş kreditlər (mln. manat)	Cəmi depozitlər (mln. manat)	Fiziki şəxslərin əmanətləri (mln. manat)	Manatın nominal effektiv məzənnəsi (%)	Manatın real effektiv məzənnəsi (%)
2009	35601.5	22396.1	8407.5	303.5	6379.1	2334.9	98.3	115.5
2010	42465.0	25605.6	9163.4	492.9	7625.8	3029.8	104.2	127.7
2011	52082.0	30633.5	9850.3	633.8	9447.0	4119.8	108.1	134.2
2012	53995.0	34769.5	12243.7	748.8	10699.2	5113.4	108.3	130.3
2013	57708.2	37562.0	15422.9	792.8	12475.8	6395.8	108.1	131.5
2014	58977.8	39472.2	18542.6	976.3	15453.4	7188.4	124.5	146.6
2015	54380.0	41744.8	21730.4	1508.5	23431.4	9473.9	89.7	110.0
2016	60425.2	45395.1	16444.6	1472.6	22091.0	7448.7	66.3	91.3
2017	70135.1	49187.9	11757.8	1626.7	20599.1	7561.2	65.9	94.2
2018	80092.0	53103.7	13020.3	1585.0	21870.4	8375.4	72.6	99.6
2019	81896.2	57035.0	15298.2	1273.1	24746.0	8637.9	73.4	99.0
2020	72578.1	55726.1	14530.4	893.1	23666.9	8177.9	75.6	100.3
2021	92857.7	57181.5	17119.8	719.4	29027.7	9241.5	85.4	113.6

Cədvəl 1.-in məlumatlarından istifadə edilərək cəmi kredit qoyuluşlarının ona təsir edən amillərdən asılılığını xarakterizə edən reqressiya tənliyinin Eviews Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilməsindən aşağıdakı model alınmışdır:

$$\text{LOG(CKQ)} = 2.13818770255 + 0.768024233547 * \text{LOG(CD)} + 0.041715077359 * \text{MNEM} - 0.0333391185054 * \text{MREM} \quad (2)$$

Model üzrə hesablamalar göstərir ki,

- Cəmi depozitlər 1% artdıqda cəmi kredit qoyuluşları təxminən 0,77% artır;

- Manatın nominal effektiv məzənnəsi 1% artdıqda cəmi kredit qoyuluşları təxminən 4,2% artır;

- Manatın real effektiv məzənnəsi 1% artdıqda cəmi kredit qoyuluşları təxminən 3,3% azalır.

¹ <https://www.stat.gov.az/source/finance/>

Nəticələr onu göstərir ki, alınmış nəticələr nəzəri müddəalara uyğundur və praktiki vəziyyəti doğru əks etdirir. Belə ki, banklarda depozitlərin həcmi artdıqda kredit qoyuluşlarının həcmi də artır. Lakin bütün depozitlər kreditlərə yönəldilməyir. Mərkəzi Bank monetar siyasət, o cümlədən likvidliyin qorunması baxımından məcburi ehtiyat norması tətbiq edir. Bu isə depozitlərin bir hissəsinin kreditlərə yönəldilməsinin qarşısını alır. Manatın nominal effektiv məzənnəsi kreditlərin həcminə müsbət, real effektiv məzənnəsi isə mənfi təsir edir. Məlumdur ki, nominal effektiv məzənnənin hesablanmasında ölkənin xarici ticarət etdiyi ölkələrin milli valyutalarının məzənnələri nəzərə alınır, real effektiv məzənnənin hesablanmasında isə əlavə olaraq həmin ölkələrdəki istehlak qiymətləri indeksi (inflyasiya) nəzərə alınır. Başqa sözlə, manatın xarici valyutalara nəzərən nominal dəyərinin düşməsi (manatın nominal ucuzlaşması) kredit qoyuluşlarına müsbət, real dəyərinin qalxması (manatın real bahalaşması) isə mənfi təsir göstərmişdir.

Tədqiqat işində maliyyə-kredit sisteminin sosial yönümlü konsepsiyasının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi nəzəri müddələrdə qeyd edilmişdir. Bu aspektdən çıxış edərək maliyyə-kredit sahəsinin bəzi mühüm göstəricilərinin əhalinin maddi rifah halına və ölkənin iqtisadi inkişafına təsir effektivliyinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Əhalinin nominal gəlirlərinin ona təsir edən amillərdən asılılığını xarakterizə edən (3) reqressiya tənliyi aşağıdakı şəkildə müəyyən edilmişdir:

$$\text{LOG(ENG)} = C(1) + C(2) * \text{LOG(UDM)} + C(3) * \text{LOG(FSE)} + C(4) * \text{LOG(VKK)} + C(5) * \text{MREM} + C(6) * \text{DUMMY2020_2021} \quad (3)$$

Burada, LOG(ENG)-Əhalinin nominal gəlirlərinin natural loqarifmi; LOG(UDM) – Ümumi daxili məhsul həcmi üçün natural loqarifmi; LOG(FSE)-Fiziki şəxslərin əmanətlərinin natural loqarifmi; LOG(VKK)-Vaxtı keçmiş kreditlərin natural loqarifmi; MREM-Manatın real effektiv məzənnəsi DUMMY2020_2021- fiktiv dəyişən, COVID pandemiyasının qapanma illəri;

Cədvəl 1-in məlumatlarından istifadə edilərək əhalinin nominal gəlirlərinin ona təsir edən amillərdən asılılığını xarakterizə edən reqressiya tənliyinin Eviews Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilməsindən aşağıdakı model alınmışdır:

$$\text{LOG(ENG)}=0.955858506454+0.685112564998*\text{LOG(UDM)}+ \\ +0.389352972304*\text{LOG(FSE)}-0.133686423429*\text{LOG(VKK)}- \\ -0.00319474201571*\text{MREM} - 0.151747600692*\text{DUMMY2020_2021} (4)$$

Model üzrə hesablamalar göstərir ki,

- ÜDM 1% artdıqda - Əhalinin nominal gəlirləri təxminən 0,69% artır;
- Fiziki şəxslərin əmanətləri 1% artdıqda - Əhalinin nominal gəlirləri təxminən 0,39% artır;
- Vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 1% artdıqda - Əhalinin nominal gəlirləri təxminən 0,13% azalır;
- Manatın real effektiv məzənnəsinin 1% qalxması - Əhalinin nominal gəlirləri təxminən 0,3% azaldır;
- COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar 2020-2021-ci illərdə qapanmalar;
- Əhalinin nominal gəlirlərinin təxminən 15,2% azalmasına səbəb olmuşdur;

Nəticələr onu göstərir ki, alınmış nəticələr tamamilə nəzəri müddəalara uyğundur. Birinci nəticə onu göstərir ki, yaradılan əlavə dəyərin təxminən 68%-i əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına, o cümlədən əməyin ödənilməsinə yönəldilir. Kommersiya banklarında əhalinin əmanətləri onlara verilən faizlər əhalinin nominal gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Banklar tərəfindən verilən kreditlərin faizinin yuxarı olması, həmçinin bir hissəsinin səmərəsiz istifadə olunması nəticəsində banklara qayıtmayan kreditlər yeni kreditlərin verilməsinə mənfi təsir göstərir və dolayısı ilə əhalinin pul gəlirlərinin artmasına da mənfi təsir göstərir. COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar qapanmalar əhalinin səmərəli əmək fəaliyyəti göstərməsinə maneələr yaratmışdır.

5. Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun prioritet inkişaf istiqamətləri müəyyən edilməsi, təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması; Maliyyə-kredit sektorunun müasir tələblərə uyğun inkişafı Azərbaycanda son illərdə daha aktualığı ilə çıxış edir. Azərbaycanın maliyyə-kredit sektorunun və maliyyə bazarının müasir inkişaf səviyyəsi ölkənin sosial - iqtisadi vəziyyətinin əsas xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. Sosial-iqtisadi inkişaf baxımından bu sektor aşağıdakı məqsədlərə xidmət etməlidir:

- İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi;
- Əhalinin rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;

- Dövlət və hüquqi institutların inkişafı;
- Daxili maliyyə bazarının regional və beynəlxalq kapital bazarlarına inteqrasiyasının təmini;

Belə ki, müasir çağırışlar da əsas götürülməklə, yaxın və sonrakı perspektivdə maliyyə-kredit sektorunun əsas inkişaf istiqamətlərində müvafiq baxışları nəzərə almaq zəruridir :

- Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılmasında maliyyə-kredit sektorunun fəallığının artırılması;
- Maliyyə-kredit sektorunda ədalətli rəqabət mühitinin yaradılması;
- Bazarın dəyişən tələblərinə uyğun bankların davamlı olaraq yeni xidmətlər ilə çıxış etməsi;
- Fiziki və hüquqi şəxslərə göstərilən rəqəmsal xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
- Bazara yeni və fərqli oyunçuların daxil olması üçün şəraitin yaradılması;

Hesab edirik ki, maliyyə-kredit sektorunun inkişaf perspektivləri bu baxışın daha vacibliyini sübut etməkdədir: Müasir dünyanın geniş miqyaslı inkişafının əsas səbəblərindən biri də maliyyə xidmətləri bazarının və onun iştirakçılarının fəaliyyətinin rəqəmsal texnologiyalara meyilliliyi ilə sıx bağlıdır. Maliyyə xidmətlərinin istifadəçiləri bu inkişafdən daha çox faydalanmaqdadırlar və bu da onların işinin səmərəliliyinin təmin olunmasında önəmli rol oynayır. Müvafiq bazarlarda imkanların və dövryyənin genişlənməsi maliyyə institutları və müştərilərinin münasibətlərinin təşkilində bir çox keyfiyyət irəliləyişlərinə səbəb olmaqdadır:

- Qurulan münasibətlər yeni keyfiyyətlilik müstəvisinə yüksəlir;
- Ənənəvi münasibət və biznes modelləri təkmilləşir;
- Qarşılıqlı əlaqələr daha çox əlavə stimullar yaradır;
- Maliyyə sektorunun istifadəçiləri-vaxt, gəlir (mənfəət) əldə olunmasında yeni mənbələri tez müəyyən edirlər;
- Lüzumsuz və artıq xərc itkilərinin aradan qaldırılması sürətlənir;
- Maliyyə sektorunun tənzimlənmə mexanizminin səmərəliliyi yüksəlir;
- Tələb olunan yeni xidmət çeşidlərinin tətbiqi və əlçatanlılığı üçün geniş imkanlar yaranır;

Bu aspektdən qeyd edilir ki, maliyyə texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsi üçün əlvverişli mühitin yaradılması həm də müvafiq istiqamət üzrə təkmil platformanın yaradılmasını da özündə ehtiva etməlidir.

Azərbaycanda maliyyə texnologiyalarının inkişafına mane olan əsas amil maliyyə kapitalının axınını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıran, təşkilatın dəyərini şərtləndirən və multiplikatoru azaldan tənzimlənmənin qeyri-müəyyənliyidir. Bu amil həm də maliyyə kapitalının yenidən sərmayələşdirilməsini çətinləşdirir. Müasir maliyyə texnologiyalarından istifadə hüquqi çətinliklər ilə də xarakterizə olunur. Buna bu sahədəki konseptual-hüquqi yanaşmanın və idarəetmə sisteminin qeyri-müəyyənliyi, identifikasiya problemləri, iştirakçıların hüquqi statusu, fərdi məlumatların qorunması, hüquqi mədəniyyət və hərəkətlər kimi sahələrdəki boşluqları nümunə göstərmək olar.

Hesab edirik ki, maliyyə texnologiyalarının tətbiqi ilə yarana biləcək risklərin aradan qaldırılması məqsədilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəda uyğundur:

- Maliyyə-kredit sektorunda iri həcmli informasiyaların istifadəsinin və saxlanmasının təmin edilməsi;
- Rəqəmsal maliyyə infrastrukturunun yaradılması və davamlı inkişaf etdirilməsi;
- Maliyyə texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı bazarda səmərəli tənzimləyici standartların tətbiqi;
- Maliyyə sektorunda müasir idarəetmə və risk əsaslı nəzarət sisteminin tətbiq olunması;
- Sağlam rəqabət mühitinin formalaşması şəraitində maliyyə fırılacaqılığına qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi;
- Məsafədən maliyyə xidmətlərinin fiziki istifadəsində, istehlakçı hüquqlarına yönəlik təkmil platformaların qurulması;
- Fərdi məlumatların effektiv müdafiəsinin gücləndirilməsi;
- Maliyyə bazarlarının daxili və xarici bazarlara açıqlığının dərinləşdirilməsi üzrə tədbirlərin genişləndirilməsi;
- Maliyyə texnologiyalarının inkişaf mühitinin təkmilləşdirilməsində, informasiya təhlükəsizliyi nəzərə alınmaqla qabaqcıl dünya standart və təcrübələrinin tətbiqi;

Rəqəmsal transformasiyanın tətbiqində müasir ödəniş həllərinə cavab verən NFC (Near-Field Communication) texnologiyalar, Açıq bankçılıq və ya xüsusi platformaların (məsələn: Ani ödənişlər sistemi - AÖS) tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb etsə də dünya ölkələri ilə müqayisədə rəqabətə davamlı müasir bankçılıq, o cümlədən təmassız ödənişlərin

genişləndirilməsi və ödəniş xidmətlərinin səmərəli, təhlükəsiz istifadəsində ölkəmizin banklarının məqsədyönlü fəaliyyəti məhduddur.

Bu baxımdan ölkəmizdə klassik və ənənəvi bankçılıqda rəqəmsal transformasiyanın təşviq edicisi və ödənişlərin emalı inqilabının təşəbbüskarı “Fintech” şirkətlərinin fəaliyyətinin inkişafı da vacibdir. “Fintech” şirkətləri həmişə şəffaf və aydın qanunvericiliyi olan ölkələrə meyillidirlər və bu tendensiya gələcəkdə də sürətlənəcəkdir. Rəqəmsal transformasiya sayəsində ödəniş ekosisteminin qurulması iqtisadiyyatın genişləndirilməsi ilə nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılmasına və şəffaflığın təmin olunmasına səbəb olacaqdır. Bu baxımdan da rəqəmsal transformasiya ilə bağlı həyata keçirilməkdə olan dövlət əhəmiyyətli layihələr, konseptual sənədlərin vaxtında və gecikmədən tətbiq olunması zəruridir.

Müasir tələblər nəzərə alınmaqla bank və “Fintech” birgə əməkdaşlığı mövcud bazarların təkmilləşdirilməsinə, fəallaşdırılmasına səbəb olacaq həmçinin, şəffaflığın təmin olunması ilə risklərin minimallaşdırılması və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına da təkan verəcəkdir. Maliyyə innovasiyalarının inkişafının müasir reallıqlarında maliyyə və rəqəmsal qloballaşma şəraitində dövlət və transmilli tənzimləmə məsələsi ön plana çıxır. Maliyyə texnologiyalarının gələcəyi yalnız texnologiyadakı nailiyyətlərlə müəyyən edilmir. Azərbaycan üçün də milli maliyyə bazarının rəqəmsallaşdırılmasının gələcək inkişafına daha dərin baxılmalıdır. Xüsusilə də maliyyə texnologiyalarının ölkə daxili və xarici əlaqələrinin inkişafından irəli gələn tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi xüsusi zərurətdən çıxış edir.

- Azərbaycanın maliyyə-kredit sektorunda maliyyə innovasiyalarının inkişafı bu kimi istiqamətlərə diqqətin artırılmasını zəruriləşdirir:
- Yeni seqmentlər üzrə məhsulların təqdimi (daşınmaz əmlaka investisiya, sığorta biznesi, fond bazarı, maliyyə lizinqi, və s. dayanıqlı və etibarlı əməliyyatlar);
- Pul vəsaitlərinin idarə edilməsində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə;
- Əməliyyat xərclərinin azaldılmasına, aktiv və öhdəliklərin daha səmərəli idarə edilməsinə yönəlmiş maliyyə vasitəçiliyi xidmətlərinin inkişafı;

6. Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun səmərəli fəaliyyətinin təşkilində maliyyə inklyuzivliyinin və əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması üzrə təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması;

Maliyyə-kredit sektorunda artan rəqabət biznesə innovativ mexanizmlərin tətbiqini stimullaşdırır, istehlakçıya daha yaxşı xidmət keyfiyyətini təmin etməyə imkanlar yaradır. Bu aspektdən dissertasiya işində müasir təcrübədən çıxış edərək, maliyyə innovasiyalarının tətbiqi ilə bağlı əldə ediləcək səmərəlilik göstəriciləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, maliyyə innovasiyaların tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən əsas göstəricilərə: rentabellik və kaptial qoyuluşlarının özünüödəmə göstəricilərini aid etmək olar.

Maliyyə texnologiyalarının tətbiqi həm də ölkədə maliyyə inklüzivliyinin inkişafını zəruriləşdirir. Maliyyə bazarlarının inkişafı və bu sahədə həyata keçirilən islahatlarda maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığı və inklüzivliyinin artması əsas diqqət mərkəzində olmalıdır. Ölkədə maliyyə inklüzivliyinin artırılması konsepsiyası dövlət səviyyəsində dəstəklənməlidir. Xüsusilə demokratik prinsiplərə cavab verən belə siyasət müxtəlif qrup insanların maliyyə xidmətləri üzrə ehtiyaclarının yüksək səviyyədə ödənilməsini təmin etməlidir.

Ölkə vətəndaşlarının maliyyə xidmətləri üzrə tələblərinin ödənilməsində müvafiq amillər nəzərə alınmalıdır:

- İnsanların statusundan (sosial, psixofiziki, dini əqidə, etnik mənsubiyyət və s.) asılı olmayaraq maliyyə hüquqlarının həyata keçirilməsi;
- Əlilliyi olan insanların, eləcə də onların ailələrinin dövlət yardımı və dəstəyinin təminatı və sabitliyi;
- Maliyyə inklüzivliyi sahəsində elmi-praktik fəaliyyətin (inklüziv təlimin nəzəri-metodoloji əsaslarının, proqram-metodiki alətlərin) təşkili;
- Inklüziv təhsil texnologiyalarının təşkili və həyata keçirilməsi prosesinə sistemli yanaşma (ümumtəhsil müəssisələri və bütövlükdə təhsil sistemi şəraitində ailə ilə sosial iş təcrübəsinin həyata keçirilməsi);
- Ailənin maliyyə əlçatanlığı və inklüzivliyi sahəsində sosial məsuliyyətinin artırılması;
- Maliyyə inklüzivliyi üzrə dövlət, özəl sektor və cəmiyyət arası inteqrasiya və tərəfdaşlıq münasibətlərinin dərinləşdirilməsi.

Maliyyə inklüzivliyinin artırılması üzrə strateji plan hazırlanmalı və onun məqsəd və vəzifələri, potensial səmərəliliyi onlara nail olma yolları aşağıdakı istiqamətlər də əsas götürülməklə müəyyən edilməlidir:

- Müxtəlif səviyyəli maliyyə inklüziv təhsil müəssisələrinin təşkili;
- Müvafiq müəssisələrin fəaliyyətində mütərəqqi təcrübənin tətbiqi;

- Ölkənin təhsil sistemində maliyyə inklüzivliyinin geniş tətbiqi üçün zəruri şəraitin yaradılması;

- Maliyyə inklüzivliyi üzrə tətbiq oluncaq modelin müəyyən edilməsi;

- Maliyyə bazarları və sektorunda xidmətlərin inklüzivliyinin artırılması sahəsində stimullaşdırıcı mexanizmlərin tətbiqi;

- Maliyyə inklüzivliyinin artırılması ilə bağlı hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi;

- Bank və kredit təşkilatlarının elektron sayt və digər informasiya portallarında maliyyə xidmətlərinin səviyyəsi, çeşidi və keyfiyyəti haqqında məlumatların yerləşdirilməsi;

- Maliyyə bazarları və maliyyə-kredit sektoru üzrə şəffaf informasiya bazasının yaradılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-sabitlik və maliyyə bazarlarının inkişafının zəif proqnozlaşdığı bir şəraitdə insanların maliyyə xidmətləri haqqında etibarlı və zəruri informasiyaya çıxış əldə etməsinin və maliyyə xidmətlərinin istehlakçısı kimi hüquqlarının qorunmasının əhəmiyyəti artmaqdadır. Vətəndaşlara və istehlakçılara mürəkkəbləşən maliyyə xidmətlərinin anlaşılması və onların hüquqlarının müdafiəsi məsələləri müvafiq normativ sənədlərdə əsas ana xətlərdən birini təşkil etməlidir.

Maliyyə savadlılığının artırılması üzrə milli strategiyalar maliyyə xidmətlərinin bütün istehlakçılara yönəlməli və əhalinin ən geniş təbəqələrini əhatə etməyə çalışmalıdır.

Hesab edirik ki, müasir şəraitdə əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması sahəsində ciddi və məqsədyönlü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir:

- Belə dəyişikliklərin təşəbbüskarı kimi dövlət çıxış etməli;

- Əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması üzrə hüquqi və proqram sənədlər qəbul olunmalı;

- Müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə müvafiq orqanların, maliyyə təşkilatlarının, ictimai və özəl təşkilatların və digər maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi vacib hesab olunmalıdır.

Müasir dövrdə hiber risklərin artması maliyyə təşkilatları üçün daimi təhlükə kimi qiymətləndirilir. Belə ki, dünyada müxtəlif səviyyəli və ölçülü banklar hər gün demək olar ki, hiber hücumlara məruz qalır.

Belə vəziyyətin artması maliyyə innovasiyalarının tətbiqi şəraitində davamlı nəzərə alınmalı və bununla bağlı zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Xüsusilə də maliyyə-kredit sektorunda hibertəhlükəsizlik tədbirləri sistemli olaraq yerinə yetirilməlidir. İri banklar hazırda hibertəhlükəsizlik hadisələrinə cavab verən mərkəz və xidmətləri müstəqil şəkildə yaratmaqla, onları məqsədli istismar edirlər. Lakin, digər bank və kredit təşkilatları belə imkanlara malik deyillər. Bu baxımdan maliyyə innovasiyalarının inkişafı və maliyyə-kredit sektorunun mühafizəsi üçün dövlət və sahə səviyyəsində islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Hibercinayətkarlıqla mübarizə hüquq-mühafizə və xüsusi xidmət orqanlarının yaxından iştirakı ilə həyata keçirilməlidir. Belə yanaşma artıq hibertəhlükəsizlik üzrə təkmil hüquqi-normativ bazanın yaradılmasını, bu sahədə mütərəqqi təcrübənin ölkədə tətbiqini də ön plana çəkir.

Hibercinayətkarlıqla mübarizə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi zərurətlərini əsaslandırır. Belə mübarizə müvafiq müqavilələr əsasında xarici ölkələrin xüsusi xidmət və hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə əlaqələndirilmiş tədbirlərin keçirilməsi yolu ilə də yerinə yetirilə bilər. Maliyyə-kredit sektorunun hibertəhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müvafiq strateji təşəbbüslər kompleksinin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

- Maliyyə-kredit sektorunun hibertəhlükəsizliyi üzrə hüquqi bazanın və tənzimləyici mexanizmlərin yaradılması və inkişafı;
- Bank sektorunda hibertəhlükəsizlik və hibercinayətkarlıqla mübarizə mərkəzinin yaradılması;
- Maliyyə-kredit sektorunda hiberhücumların qarşısının alınması ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- Maliyyə sektorunun nəzarət sisteminin gücləndirilməsi;
- Bank və kredit sektoru üzrə elektron infrastrukturunun inkişafı;
- Mərkəzi Bank və ölkə daxili maliyyə sektoru üzrə vahid hibertəhlükəsizlik sisteminin yaradılması.

Azərbaycanda maliyyə-kredit sektorunun təşkili və inkişaf istiqamətləri üzrə gəlinən əsas nəticələr və tövsiyələr dissertasiya işində genişləndirilmiş formada əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və əldə edilmiş nəticələr müəllifin aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Amanova Ş.M., “Bank sisteminin inkişaf mərhələləri və xüsusiyyətləri”. Bakı, AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası, 2018, №6.s.262-269.
2. Amanova Ş.M., “Avropa İttifaqında bank sektorunun maiyyə böhranından sonra inkişafı”. Bakı, AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası. 2019, №1. s.177-185.
3. Amanova Ş.M., “Azərbaycanda kredit bazarının müasir vəziyyəti və inkişaf xüsusiyyətləri”. Bakı, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti – Kooperasiya elmi-praktiki jurnal. 2019, №3 (54). s.124-131.
4. Amanova Ş.M., “Azərbaycanda bank sektourunun müasir inkişaf problemləri”. Bakı, Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Azərbaycan regional inkişafın idarəolunmasında müasir istiqamətlər. Respublika elmi-parktik konfrans materialı. 22.04.2019. s.157-160.
5. Amanova Ş.M., “Maliyyə-xidmət sektorunun müasir inkişaf istiqamətləri”. Bakı, ATMU, “Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri” mövzusunda V elmi-praktik konfransının materialları. 22.11. 2019. s. 337-339.
6. Amanova Ş.M., “Maliyyə-fond bazarlarının inkişaf xüsusiyyətləri”. Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası. -2020, №4. s.131-138.
7. Аманова Ш.М., «Развитие финансово-бухгалтерской системы банковского сектора в Азербайджане». Бухгалтерский учет: достижения и научные перспективы XXI века. Материалы Международной научно-практической конференции кафедры бухгалтерского учета университета. Ярославль – Москва. 28.11.2019. s.23-28.
8. Аманова Ш.М., “Финансовые кризисы и их влияние на банковский сектор”. Bakı, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Kooperasiya elmi-praktik jurnalı. 2020, №4 (59). s.141-146.
9. Аманова Ш.М., «Особенности развития фондового рынка в Азербайджане». Москва: Журнал «Экономические науки». 2021, №4 (197). s.20-24.
10. Amanova Ş.M., “Müasir dövrdə maliyyə texnologiyalarının inkişaf istiqamətləri”. Bakı, AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası. 2021, №1. s. 141-149.

Dissertasiyanın müdafiəsi “29” Noyabr 2023-cü il tarixdə saat 15:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Ali Attestasiya Komissiyasının və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “25” Oktyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 13.09.2023.
Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Həcmi 1 ç.v. (44071 işarə)
Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809*